

- деятельности учителя в напряженных ситуациях»: автореф. дис... канд. психол. наук / И.В. Сергеева. – Киев, 2003.
12. Скворцова Ю.В. Разработка методики самооценки метакогнитивных знаний и метакогнитивной активности / Ю.В. Скворцова // Ярославский психологический вестник. – Вып. 14. – М.-Ярославль: Изд-во «Российское психологическое общество», 2005. – С. 65-70.
 13. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В.Козлов, Г. М. Мануйлов. – М., 2002. – С. 357-360.
 14. Demirel Y., Güler N., Toktamis A. Burnout among high school teachers in Turkey// Professional Med J Sept 2005; 12(3): 312-316.
 15. Maslach, C., Leiter, M. P. The truth about burnout: How organization cause personal stress and what do about it. San Francisco, CA: Jossey-Bass. 1997. P. 12–26.
 16. Zimmermann L., Wangler J., Unterprink T., Pfeifer R., Wirschung M., Bauer J. Mental health in a sample of German teachers at the beginning of their occupational career// Abstracts of the XXIX International Congress of psychology. Berlin. Germany. July 20-25, 2008. In Introductory Journal of psychology. – Vol 43. Issue ¾. June – August 2008.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2010 р.

Л. Г. Семенча

*аспірантка каф. теоретичної та консультативної психології
НПУ ім. М. Драгоманова,
м. Київ*

ПРОЯВИ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ ДЕЗАДАПТОВАНИХ ПІДЛІТКІВ З АФЕКТОМ НЕАДЕКВАТНОСТІ У НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА СПІЛКУВАННІ

У статті представлено результати дослідження психологічних особливостей прояву фрустраційних реакцій дезадаптованих підлітків з афектом неадекватності на прикладі учнів середньої загальноосвітньої школи та школи-інтернату.

Ключові слова: афект неадекватності, дезадаптованість, дезадаптована поведінка, підлітковий вік, фрустрація.

В статье представлены результаты исследования психологических особенностей проявления фрустрационных реакций дезадаптированных подростков с аффектом неадекватности на примере учащихся средней общеобразовательной школы и школы-интерната.

Ключевые слова: аффект неадекватности, дезадаптированность, дезадаптированное поведение, подростковый возраст, фрустрация.

The article presents the results of research of psychological features of display frustration reactions maladaptive adolescents with affect of inadequacy on the example of pupils of a secondary school and a boarding school.

Keywords: affect of inadequacy, maladjustment, adolescence, frustration.

У сучасних умовах розвитку суспільства досить актуальною є проблема, вирішення якої пов'язане з виявленням закономірностей

психічного розвитку, розумінням психологічної природи поведінки підлітків. Причому особливої уваги потребують діти з афективною поведінкою, у котрих переважають негативні емоційні реакції, або, так званий, афект неадекватності.

Саме на порушення дисципліни цієї категорії підлітків досить багато нарікань є у дорослих. Вчителі скаржаться на те, що учні порушують дисципліну на уроках, від них можна почути грубощі на адресу як дорослих, так і однолітків, вони агресивні, у них відсутній інтерес до навчання. Батьки відмічають, що їхні діти-підлітки невірні, неслухняні, недоброчливі, не допомагають вдома, негативно реагують на зауваження. В цілому наслідки всього вищезазначеного є досить негативними: прогули, шкільна неуспішність, дезадаптація, постійні конфлікти і як результат – порушення психологічного здоров'я як учнів, так і вчителів. Отже, найактуальнішою сьогодні в освіті є проблема і запит щодо прикладної діяльності практичного психолога відносно виявлення причин неадекватної афективної поведінки підлітків та корекційна робота з попередження такої поведінки.

Однією з причин емоційних порушень та порушень у поведінці підлітків є ситуація фрустрації. Фрустрація є негативним емоційним станом, який важко переживається підлітком, дезорганізує його життя і діяльність, перетворюючись у внутрішньоособистісний конфлікт. Фрустрація може виникнути, якщо потреби і бажання особистості не можуть бути задоволеними внаслідок перешкод, обмежень і заборон, що здаються непереборними.

Фрустрація, за С. Розенцвейгом, – це стан напруження, розладу, засмучення, тривоги, занепокоєння, які викликані незадоволенням потреб, об'єктивно непереборюваними, чи такими, що суб'єктивно так розуміються, труднощами, перешкодами на шляху до важливої мети [1; 3; 5].

Фрустрація, за А.В. Петровським (від лат. *frustratio* – омана (обман), розлад, руйнування планів) – психічний стан людини, що викликається об'єктивно непереборюваними (чи такими, що суб'єктивно сприймаються) труднощами, які виникають на шляху досягнення мети чи до розв'язку задачі; переживання невдачі [4].

Мета дослідження – діагностика емоційних реакцій підлітків у відповідь на складні ситуації у навчальній діяльності та спілкуванні з вчителями і однолітками.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації мети дослідження нами було впроваджено у практичну діяльність варіант тесту С. Розенцвейга.

Тест Розенцвейга – експериментально-психологічна методика вивчення фрустраційних реакцій – вперше був описаний у 40-х роках ХІХ ст. С. Розенцвейгом і названий „Методика малюнової фрустрації”. Відповідно відомої класифікації, запропонованої Л. Франклом, дану методику було віднесено до проєктивних „методик на інтерпретацію” [6].

Модифікована ця методика була психологами НДІ ім.В.М. Бектерева. А у психодіагностичній практиці цей тест використовується з початку 80-х років XIX ст. після публікації Н.В. Тарабріною методичних рекомендацій щодо його проведення [6]. У цих рекомендаціях докладно викладено процедуру проведення і первинної обробки протоколу дослідження. Під час проведення експерименту вченій вдалося довести існування зв'язку між фізіологічними і психологічними рівнями реагування на фрустраційні ситуації, які моделюються тестом. Завдяки публікаціям вченої стандарт тесту став відомим і доступним [6].

Дитячий варіант тесту був розроблений Є.Є. Даниловою [3]. В ньому було вміщено критичний аналіз ряду показників тесту, дана змістовна інтерпретація „зразків”, наведено детальний опис протоколів, вікові норми, зразки відповідей з варіантами шифровки.

Також досить детально було проаналізовано психологічну інтерпретацію результатів клінічного дослідження за тестом Розенцвейга П.В. Янишиним [6]. Змістовна інтерпретація методики була розширена вченим за рахунок аналізу комплексних показників (формул) та нормативних даних за формулами, зразками і первинних категорій підрахунку. У розділі з валідації методу було наведено додаткові дані, наприклад, емпірично сконструйовані формули на визначення самооцінки, тривожності та агресивності досліджуваного.

Серед українських психологів методику було модифіковано В.М. Чорнобровкіним та В.А. Чорнобровкіною щодо діагностики фрустраційних реакцій педагогів [7; 8]. Даний варіант тесту дозволяє діагностувати емоційні реакції вчителів у складних ситуаціях педагогічної діяльності. Стимульний матеріал методики складається з 20 малюнків, що відтворюють достатньо типові ситуації спілкування вчителя з колегами, адміністрацією школи, учнями та їхніми батьками. Методика надає можливість з певним ступенем імовірності прогнозувати емоційні реакції у напружених ситуаціях їхньої професійної діяльності, робити висновки про деякі аспекти адаптації, а саме розрахувати коефіцієнт професійної адаптації (КПА) до педагогічної діяльності.

Нами на основі всіх модифікованих раніше варіантів методики С. Розенцвейга було впроваджено у практичну діяльність варіант тесту по роботі з дезадаптованими підлітками, у яких спостерігається феномен „афекту неадекватності”. За основу методики було взято елементи дитячого варіанту тесту, модифікованого Є.Є. Даниловою та варіанту методики діагностики фрустраційних реакцій педагогів В.А. та В.М. Чорнобровкіних.

Методика з певним ступенем імовірності дає можливість прогнозувати емоційні реакції підлітків у складних ситуаціях комунікативної й навчальної діяльності та визначити рівень адаптації підлітків до навчання у школі і спілкування з однолітками. 5 тестових

завдань можна класифікувати як ситуації «перешкоди», б – як ситуації «звинувачення». Стандартизація тесту проходила на виборці 290 учнів 7-9 класів середніх загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів Дніпропетровської області.

Стимульний матеріал тесту складається з 11 малюнків, що відображають фрустраційні ситуації під час навчання та спілкування підлітків з однолітками та вчителями.

Слід зазначити, що серед учнів шкіл-інтернатів дослідження проводилося індивідуально з метою підтримання безпосереднього характеру діалогу, а серед учнів звичайної школи – воно проходило в груповій формі.

На початку тестування досліджуваним було роздано серію малюнків і бланк для відповідей, на якому розміщено інструкцію до виконання завдань. Час на роботу не обмежений, але в середньому на відповіді було витрачено 15-20 хвилин.

В процесі діалогу експериментатор (психолог) задавав серію запитань за кожним малюнком: «Опиши, яка ситуація зображена на малюнку?», «Яким чином може, на вашу думку, повести себе ця людина?», «Що може сказати ця особа у відповідь?», «А як би ти вчинив в цій ситуації? Чому саме так?», «А що б сказав у відповідь?», «Давай уявимо, що в проблемній ситуації опинився твій друг, припустимо, що це Н... (називається одноліток)». Якби він повівся, що сказав? В кожному класі є хлопці або дівчата, з вчинками яких ти не завжди погоджуєшся. Як ти вважаєш, якщо б у цій ситуації опинився один з них, як би він вчинив?

Обробка результатів тесту проводилася в декілька етапів за аналогією до класичного варіанту методики С. Розенцвейга. При обробці результатів кожній відповіді досліджуваного присвоюється буквенний символ, які взято з тесту Розенцвейга. Для позначення реакцій перешкоджаюче-домінантного типу до букв Е, І, М додається штрих: Е', Г, М'. Реакції самозахисного типу позначаються прописними буквами без значка: Е, Е, І, І, М. Тип реакцій з фіксацією на задоволенні потреби позначається строчними буквами: е, і, m [1; 2; 3; 8].

Після проведення тесту було оброблено його результати. В досліджуваних переважає самозахисний тип (ЕД) і екстрапунітивний напрямок реакції (Е) (54% – учні школи-інтернату і 52% – підлітки звичайної школи). Учні з такими показниками характеризують агресивна та конфліктна поведінка, що заважає навчанню та спілкуванню і призводить до частих конфліктів. Вони є образливими, неврівноваженими (кидають речі, якщо їм щось не подобається, можуть грюкнути дверима і під час уроку піти з класу, зустрівшись з неуспіхом починають шкати або досить голосно сміятися). В своїх невдачах вони звинувачують вчителів та одноліток (звернемо увагу на те, що в школах-інтернатах, де живуть і навчаються діти з неблагополучних, проблемних та малозабезпечених

сімей, більшість батьків при цьому позбавлені батьківських прав, жоден учень з тих, з ким проводилося дослідження, не звинуватив в своїх невдачах батьків, у звичайній же школі таких дітей було 16%). Всі вони є дезадаптованими з афективною поведінкою, яка досить часто призводить до появи афекту неадекватності, про що свідчать результати раніше проведених досліджень. Такі учні мають низькі показники шкільної успішності, є непристосованими до шкільних умов, на них постійно скаржаться вчителі.

На другому місці переважає дозволяючий тип (NP) і екстрапунітивний напрямок реакції (E) – 8% учні звичайної школи і 8% – учні школи-інтернату. Для таких підлітків характерними рисами характеру є активність, впевненість у собі, цілеспрямованість, схильність до організаторських здібностей у будь-яких видах діяльності, високі показники комунікативності і комунікативного контролю. Ці учні мають середні і високі показники шкільної успішності. За соціометричним тестом всі вони потрапили до категорії «Обраних». Вчителі в своїх характеристиках відзначають, що ці підлітки досить часто виступають регуляторами конфліктних ситуацій у школі.

На третьому місці переважає перешкоджаючи-домінантний тип (OD) і екстрапунітивний напрямок реакції (E) – 9% учні школи-інтернату і 9% – учні звичайної школи. Для таких учнів характерними рисами характеру є пасивність, невпевненість у собі, замкнутість, тривожність. Вони глибоко всередині переживають проблемні ситуації, застрягають на невдачах, але не намагаються їх вирішити самотужки, очікуючи, що хтось зробить це за них. Такі учні є «ведомими», підпорядкованими думкам інших, вони мають низькі показники успішності, якщо і порушують дисципліну, то не є ініціаторами конфлікту. Досить часто не мають друзів, зовнішньо – неохайні.

Самозахисний тип (ED) і імпунітивний напрямок реакції (M) було виявлено у 9% учнів школи-інтернату і 7% учнів звичайної школи. Для таких учнів характерними є незалежність в судженнях і оцінках, розсудливість, комунікативність, начитаність. Такі учні виступають досить часто арбітрами у вирішенні конфліктних ситуацій. Вони врівноважені, вміють спокійно і впевнено, використовуючи 100-відсоткові аргументи довести свою думку як вчителям, так і одноліткам. Мають середні показники шкільної успішності, так як основні сили віддають на вивчення тих шкільних дисциплін, які їм знадобляться в майбутній професії. До їхньої думки прислухаються, але вони уникають ролі «Лідера».

Перешкоджаючи-домінантний тип (OD) і імпунітивний напрямок реакції (M) виявлено в 6% учнів звичайної школи і 2% учнів школи-інтернату. Для таких підлітків характерним є байдуже ставлення до фруструючої, проблемної, конфліктної ситуації. Вчителі і однолітки говорять, що з цими учнями неможливо посваритися, як і неможливо примусити їх до будь-чого. Вони вважають друзями всіх, але досить близько не спілкуються ні з ким, іноді

порушують дисципліну, можуть образити, але не розуміють цього і ніколи не ображаються самі. Сьогодні такий підліток планує бути космонавтом, завтра – артистом, а післязавтра – ще будь-ким. Загалом їх характеризує поверхове ставлення до будь-якого виду діяльності. В навчальній діяльності такі учні мають середні і низькі показники успішності.

Перешкоджаючи-домінантний тип (OD) і інтропунітивний напрямок реакції (I) було виявлено у 3% учнів школи-інтернату і 4% учнів звичайної школи. Цей тип і напрямок реакції досить близький до перешкоджаючи-домінантного типу (OD) і імпунітивного напрямку реакції (M). Для таких підлітків також характерними є поверхове, легке ставлення до будь-якого виду діяльності.

Дозволяючий тип (NP) і імпунітивний напрямок реакції (M) було виявлено у 3% учнів школи-інтернату і 2% учнів звичайної школи. Для таких підлітків характерними є оптимізм, хороший настрій, почуття гумору, активність у діяльності, реалізм, почуття справедливості, комунікативність, товарицькість. Такі учні постійно знаходяться у пошуку нових, альтернативних способів вирішення певної ситуації. Досить часто є лідерами серед однолітків. Мають високі і середні показники шкільної успішності.

Дозволяючий тип (NP) і інтропунітивний напрямок реакції (I) було виявлено у 5% учнів школи-інтернату і 4% учнів звичайної школи. Для таких учнів характерними є низький рівень організаторських здібностей і комунікативного контролю. Такі учні не є лідерами, хоча намагаються підпорядкувати собі інших і керувати ними, та досить високий рівень вимогливості, почуття справедливості, відповідальності, намагання примусити інших виконувати власні вказівки заважають їм у цьому. Це звичайно ж призводить до конфліктів. В навчальній діяльності такі учні мають середні показники шкільної успішності.

Самозахисний тип (ED) і інтропунітивний напрямок реакції (I) було виявлено у 8% учнів звичайної школи і 7% учнів школи-інтернату. Для них характерними є емпатія, конформність, відповідальність. Такі підлітки довіряють та підкоряються іншим, майже ніколи не відстоюють власну думку, вважають, що мають багато друзів і всі вони справжні, пробачають образи досить швидко. Якщо зустрічаються з неуспіхом в будь-якому виді діяльності, то звинувачують у всьому власну особистість. Мають середні та низькі показники шкільної успішності.

Отже, можна зробити висновок, що у дезадаптованих підлітків з афектом неадекватності переважають показники самозахисного типу (ED) і екстрапунітивного напрямку реакції (E) у ситуації фрустрації (учні школи-інтернату – 54%, учні звичайної школи – 52%). Зазначимо, що дезадаптована поведінка і наявність афекту неадекватності були діагностовано в цих учнів під час раніше проведеного дослідження. В поведінці цієї категорії підлітків переважають конфліктність, агресивність, образливість (вони ображаються на інших і тут же ображають самі), зверхвпевненість у власних силах і можливостях, їхня емоційність іноді

досить сильно зашкалює.

Для роботи з такими учнями було розроблено і впроваджено у практичну діяльність соціально-психологічний тренінг щодо усунення афекту неадекватності та дезадаптованості, після якого було проведено повторне дослідження щодо визначення ефективності проведених психокорекційних заходів.

Аналіз результатів показав, що результати за напрямками та видами реакцій в учнів звичайних шкіл та шкіл-інтернатів майже не відрізняються (різниця 1-2 бали). Але різниця між імпульсивними реакціями перешкоджаюче-домінантного типу складає чотири бали, тому є сенс розрахувати, чи є ця різниця статистично достовірною.

Висновки. На початку нашого дослідження у дезадаптованих підлітків з афектом неадекватності було діагностовано показники самозахисного типу (ED) і екстрапульсивного напрямку реакції (E) у ситуації фрустрації (учні школи-інтернату – 54%, учні звичайної школи – 52%). Після проведення психокорекційних заходів ці показники зменшилися відповідно в учнів школи-інтернату на 12% (42%), а в учнів звичайної школи – на 13% (39%). Тому можна вважати проведення корекційної програми ефективним і подальшу роботу буде направлено на удосконалення і розробку саме психокорекційних заходів. Також планується розробити серію психопрофілактичних та психокорекційних заходів по роботі з батьками та вчителями цієї категорії підлітків з метою попередження та усунення на ранніх етапах афективної поведінки учнів та відпрацювання навичок безконфліктної поведінки в ситуації фрустрації як серед підлітків, так і їхніх батьків та вчителів.

Література

1. Альманах психологических тестов. – М. : «КСП», 1996. – 400 с.
2. Елисеєв О.П. Конструктивная типология и психодиагностика личности / О.П. Елисеєв. – Псков, 1994.
3. Практикум по возрастной психологии : учеб. пособие / под. ред. Л.А. Головой, Е.Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2006. – 688 с.
4. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
5. Тестирование детей / Автор-составитель В. Богомолов. Серия «Психологический практикум». – Ростов н / Д: «Феникс», 2004. – 352 с.
6. Янышин П.В. Практикум по клинической психологии. Методы исследования личности / П.В. Янышин. – СПб. : Питер, 2004. – 336 с.
7. Чернобровкин В.Н. Методика диагностики фрустрационных реакций педагогов / В.Н. Чернобровкин, В.А. Чернобровкина // Практична психологія та соціальна робота. – №1. – С. 5-20.
8. Чернобровкин В.Н. Методика диагностики фрустрационных реакций педагогов / В.Н. Чернобровкин, В.А. Чернобровкина // Практична психологія та соціальна робота. – №2. – С. 17-25.

Стаття надійшла до редакції 24.03.2010 р.